

הרב ד"ר עמוס סמואל

ג. נוסח המשנה של אמוראי ארץ-ישראל

עיוננו נסוב הפעם על שאלת נוסח המשנה שהיה נגד עיניהם של אמוראי ארץ ישראל. בחינה ראשונית מעלה כי נוסח המשנה שהיה לפניהם, שונה מנוסח המשנה שהיה לפני אמוראי בבל.

להלן שלוש דוגמאות של הבדלים בנוסח המשנה:

המקור	נוסח המשנה בתלמוד הירושלמי	נוסח המשנה בתלמוד הבבלי
בבא מציעא, פרק ד משנה א	הכסף קונה את הזהב והזהב אינו קונה את הכסף.	הזהב קונה את הכסף והכסף אינו קונה את הזהב.
עבודה זרה, פרק ד משנה ד	נכרי מבטל עבודה זרה שלו ושל ישראל.	עובד כוכבים מבטל עבודת כוכבים שלו ושל חברו.
קידושין, פרק א משנה ז	כל מצות האב על הבן, האנשים חייבין והנשים פטורות; כל מצות הבן על האב, אחד אנשים ואחד נשים חייבין ¹ .	כל מצות הבן על האב, אנשים חייבין ונשים פטורות; וכל מצות האב על הבן, אחד אנשים ואחד נשים חייבין.

לשאלה זו של הבדלים בין נוסח המשנה שבירושלמי לבין נוסח המשנה שבבבלי נתנו חוקרים רבים את דעתם, והסבירו בדרכים שונות את הסיבה או את הסיבות להתהוות השינויים. נזכיר כאן רק את שיטת ר' שלמה יהודה רפפורט (שי"ר)², שעל בסיס דברים שהובאו בירושלמי ובבבלי במסכת בבא מציעא, בתחילת פרק הזהב³, ובמסכת עבודה זרה,

1. על פי הירושלמי מתפרשת המשנה כפשוטה, "מצוות האב על הבן" היינו מצוות שהאב עושה כלפי בנו, ומאלה - הנשים פטורות; ואילו "מצוות הבן על האב" היינו מצוות שהבן עושה כלפי אביו, ובאלה - אף הבנות חייבות. אמוראי בבל התקשו לבאר את המשנה על פי הנוסח שהגיע אליהם, וביארו אותה בדוחק מבלי להגיה (ראה בבלי קידושין כט ע"א; לע"ב).
2. לבוב 1790 - פראג 1867.
3. בירושלמי פ"ד ה"א (ט ע"ג): אמר רבי חייה בר אשי, מאן תניתה? - רבי שמעון ברבי. אמר ליה אבוי (=רבי): יחזור בך ותני בהדא: "הזהב קונה את הכסף". אמר ליה: 'לינא חוזר בי, דעד דהוה חילך עליך (=בצעירותך) אתניתני "הכסף קונה את הזהב"'.⁴

פרק רבי ישמעאל⁴, הציע תיאוריה זאת: רבי חיבר את המשנה בשתי מהדורות: את המהדורה האחת גיבש בצעירותו ואת האחרת - בזקנותו⁵.

וכך מסכם הרב ד"ר אלימלך שכטר, את שיטתו של רפפורט:

בסוף ימי רבי ירד רב לבבל, וזה היה בשנת תק"ל לשטרות (219 למנינם) כמבואר באיגרת רב שרירא גאון, ואז לקח עמו את המהדורה האחרונה. אמנם בארץ ישראל נשארה המהדורה הראשונה עיקר, כי כבר נשתרשה בין תלמידי החכמים, וקשה היה להעתיקה מהם ולתת להם מהדורה אחרת. לכן אנו מוצאים שבתלמוד הבבלי מיוסדים כל העניינים וכל מיני שקלא וטריא על המהדורה האחרונה, שאותה הביא רב כפעם הראשונה ליהודי בבל, כי לא ראו את המשנה מקודם, מה שאין כן בירושלמי, הגירסה היא כבמהדורה הראשונה של רבי וממנה לא זו. לפי השערה זו השינויים שבין משנת הכבלי ומשנת הירושלמי יצאו מעטו של רבי בעצמו, כי בזקנותו חזר בהרבה מקומות משיטת ילדותו. (ההרגשה שלי, ע"ס)⁶.

האמת ניתנה להיאמר כי קשה להסיק מסקנה כוללת על בסיס שני שינויי נוסח במשנה בין משנת הירושלמי למשנת הבבלי. הגם שהוכח שהשינויים בין משנת הירושלמי ומשנת הבבלי במסכת בבא מציעא ובמסכת עבודה זרה, הם פרי חזרתו של רבי ממה ששנה בצעירותו, עדיין אין זה אומר שאפשר לנמק כך את יתר השינויים. לא מן הנמנע כי שינויי הנוסח האחרים אינם פרי חזרתו של רבי ממה ששנה בילדותו. ייתכן שהוא כלל לא חזר בו, ושגורמים אחרים, כגון מסירה לא-מדויקת של נוסח המשנה ע"י ה"תנאים" - שוני המשנה, הם אלה שגרמו להתהוות השינויים.

ובבבלי מד ע"א: מתני ליה רבי לרבי שמעון בריה, "הזהב קונה את הכסף". אמר ליה: 'רבי, שנית לנו בילדותיך "הכסף קונה את הזהב", ותחזור ותשנה לנו בזקנותיך "הזהב קונה את הכסף"!!'. בהמשך הדברים דנה הגמרא בשאלה: 'בילדותיה מאי סבר, ובזקנותיה מאי סבר?'

4. בירושלמי פ"ד הי"ד (מג ע"ד): רבי חייה בר אשי בשם רב: רבי הוה יתיב מתני לרבי שמעון בריה: "הנכרי מבטל עבודה זרה שלו ושל חברו". אמר ליה: 'עד דהוה חיילך עלך, כן את תניי תני: "הנכרי מבטל עבודה זרה שלו ושל ישראל"!!'.

אמר ליה: 'לאו בני, עבודה זרה שעבדה ישראל, אין לה ביטול לעולם'. ובבבלי נב ע"ב: מתני ליה רבי לרי שמעון בריה: "עובד כוכבים מבטל עבודת כוכבים שלו ושל חברו". אמר לו: 'רבי, שנית לנו בילדותך "עובד כוכבים מבטל עבודת כוכבים שלו ושל ישראל"!!'. ואף כאן מבררת הגמרא בהמשך הדברים: 'בילדותו מאי קסבר ובזקנותו מאי קסבר?'

5. שלמה יהודה רפפורט, בתוך: כרם חמד, מחברת ז, פראג תר"ג, עמ' קסד ואילך.

6. הרב ד"ר אלימלך שכטר, המשנה בבבלי ובירושלמי (השוואת נוסחאותיה), הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ט, עמ' 20.

חוקרים רבים הוסיפו לדון בשאלת הסיבה או הסיבות להתהוות הבדלים בין משנת הבבלי ומשנת הירושלמי⁷, ולא כאן המקום להציע את השיטות השונות ולדון בהן. נסתפק בהכרח בעובדת קיומם של הבדלים בין משנת הבבלי ומשנת הירושלמי.

אך כאן בדעתנו לדון בשאלה אחרת: על איזה בסיס יכולים אנו לקבוע מהו נוסח המשנה של אמוראי ארץ ישראל? לכאורה התשובה פשוטה: על בסיס המובא בנוסח המשנה בתלמוד הירושלמי שלפנינו. אך תשובה זו אינה נכונה; הנכון הוא כי **נוסח המשניות בספרי הירושלמי שלפנינו אינו משקף בהכרח את נוסח המשנה של אמוראי ארץ ישראל**; אכן, נוכל להסיק את נוסח אמוראי ארץ ישראל בקטעי משנה אחדים, וזאת על ידי עיון מעמיק בסוגיות התלמוד הירושלמי הדנות במישרין על קטעים אלו.

דברים אלה טעונים הבהרה ונשתדל לעשות זאת בקצרה בדברינו שלהלן: המהדורה המודפסת הראשונה של התלמוד הירושלמי היא מהדורת וינציה רפ"ג (1523). מהדורה זאת הוכנה על בסיס כ"י הירושלמי המצוי עד היום בעיר ליידן שבהולנד, ועל שם עיר זו הוא מכונה "כתב-יד ליידן". במהדורה זו מובא בתחילת כל פרק, נוסח המשנה של אותו פרק ברצף, ולאחר מכן מובאים ברצף, דברי התלמוד לאותו פרק⁸. לדעת חוקר התלמוד, הרב פרופ' יעקב נחום הלוי אפשטיין 'סופר כתב יד ליידן הוא הוא שהוסיף את המשנה לפני הפרק⁹. הוסיף על דבריו י"צ פיינטוך ז"ל, שהוכיח על בסיס מחקר ממצה כי 'סופר כ"י ליידן של הירושלמי השתמש במקומות רבים במשנה כ"י פארמה 138¹⁰. פיינטוך נוקט לשון זהירה בהסקת מסקנותיו. היה מקום לטעון שאם במקומות רבים ההעתקה **מוכחת**, הרי גם במקום שההעתקה **אינה מוכחת**, אפשר להניח שנוסח המשנה בכ"י ליידן כולו, הוא פרי העתקה מכתב יד פארמה 138, אלא שבמהלך ההעתקה לא מצא הסופר לנחוץ להקפיד על דיוק בהעתקת אות מאות, והוא הרשה לעצמו, פה ושם, לשנות מן הנוסח שלפניו על פי כללים שהתווה לעצמו¹¹.

כך או כך; לענייננו חשוב לנו להדגיש: לא שרד נוסח שלם של נוסח

7. ראה שכטר, שם, מבוא, עמ' 17-50.

8. כך גם בדפוס וינציה ובמהדורות נוספות. רק במהדורות מאוחרות יותר, "פוזורו" המשניות, וכל משנה מובאת בשלמותה במקום המתאים לה בפרק, כפי שאנו מכירים במהדורות הרגילות של התלמוד הבבלי.

9. י"נ הלוי אפשטיין, **מבוא לנוסח המשנה**, הוצאת מאגנס, ירושלים תשכ"ד, עמ' 932.

10. י"צ פיינטוך, 'המשנה בכתב יד ליידן, בתוך: **מסורות ונוסחאות בתלמוד**, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ה, עמ' 13.

11. ראה מה שכתב פיינטוך, שם, עמ' 39-40.

המשנה שהיה לפני אמוראי ארץ ישראל אשר עליו ניתן להצביע ולומר, זוהי משנת התלמוד הירושלמי¹². נראה להניח שכתבי היד הקדומים של התלמוד הירושלמי לא כללו נוסח משנה. נוסח המשנה בכ"י ליידין הוא פרי העתקה של הסופר מנוסח המשנה שהיה לפניו. אמנם, העתקתו משקפת הרבה פעמים את נוסח המשנה שהייתה לפני אמוראי ארץ ישראל, כפי שהדבר עולה מניתוח סוגיות התלמוד הירושלמי, אך לפעמים ניכרת בנוסח זה השפעת הדיון שבתלמוד הבבלי, והוא מנוגד לעולה מהתלמוד הירושלמי עצמו. סופר כ"י ליידין לא הקפיד, בעת שהעתיק את המשנה, לתקן את נוסח המשנה למה שאמור להיות הנוסח של משנת אמוראי ארץ ישראל, כפי שהוא עולה מסוגיית הירושלמי.

על לומד התלמוד הירושלמי לתת דעתו לעניין זה, ואם הוא נתקל בסתירה בין נוסח המשנה שלפניו בירושלמי לבין נוסח המשנה העולה מהדיון התלמודי בו, יראה הלומד את הנוסח העולה מן הדיון התלמודי כעיקר, ואילו את נוסח המשנה שלפניו יראה כנוסח המושפע מסוגיית הבבלי.

להלן שתי דוגמאות להבדלים בין נוסח המשנה שלפניו בירושלמי, לבין נוסח המשנה העולה מסוגיית התלמוד הירושלמי:

(א) ברכות פרק א משנה א:

הקמר חלבים ואיברים מצותן עד שיעלה עמוד השחר.

כך נוסח המשנה ברוב כתבי היד, לרבות בנוסח המשנה שלפניו בירושלמי בריכוז המשניות שבראש הפרק. בכמה כתבי יד הנוסח הוא: 'הקטר חלבים ואיברים ואכילת פסחים מצותן עד שיעלה עמוד השחר'. בסוגיית הבבלי (ט ע"א) מובא בפירוש: 'ואילו אכילת פסחים לא קתני'; הווה אומר, שנוסח המשנה ברוב כתבי היד משקף את הנוסח העולה מסוגיית הבבלי.

בסוגיית הירושלמי כאן (פ"א ה"א; ג ע"א) מצוטטת תחילה פסקה מן המשנה ולאחריה נפתח דיון תלמודי. וכך מובא לפנינו:

מתני' ולא זו בלבד אלא כל שאמרו חכמי' עד חצו' מצותן עד שיעלה עמוד השחר. הקמר חלבים ואיברים ואכילת פסחים מצותן עד שיעלה עמוד השחר. אגן תנינן אכילת פסחים, אית דלא תני אכילת פסחים; מאן תנא אכילת

12. בשנת תרמ"ג הוציא לאור ויליים הנרי לו (W.H. LOWE) מהדורת משנה עפ"י כ"י שנמצא בעיר קושטא (קמברידג' 1883). המהדיר ראה כ"י זה ככ"י המשנה אשר עליה נוסד התלמוד הירושלמי מראשיתה ועד סופה, ועיי' קרא למהדורתו 'מתניה דתלמודא דבני מערבא', אולם הנחתו זו של המהדיר אינה מאוששת דייה [כיום מקובל לכנות כ"י זה 'כתב יד לו' (LOWE), על שם המהדיר].

פסחים? - רבנן, ומאן דלא תני אכילת פסחים? - רבי אליעזר.

מסוגיית הירושלמי יוצא אפוא בפירוש, שמשנתנו כוללת את המילים 'ואכילת פסחים', בשונה מנוסח המשנה שבתחילת הפרק. לפי דברינו תוסבר הסתירה בכך שהנוסח בריכוז המשניות שבתחילת הפרק אינו משקף את נוסח המשנה שהיה לפני אמוראי ארץ ישראל, אלא את נוסח המשנה אשר ממנו העתיק סופר כ"י ליידין, אשר בדוגמה שלפנינו משקף את מה שעולה מסוגיית הבבלי.

(ב) ברכות פרק ז משנה ג

כיצד מזמנין?

בשלשה - אומר "נברך"; בשלשה והוא - אומר "ברכו";

בעשרה - אומר "נברך לאלוקינו"; בעשרה והוא - אומר "ברכו";

אחד עשרה ואחד עשרה ריבוא;

במאה - אומר "נברך לה' אלקינו"; במאה והוא - אומר "ברכו";

באלף - אומר "נברך לה' אלוקינו אלקי ישראל"; באלף והוא - אומר "ברכו";

ברבוא - אומר "נברך... על המזון שאכלנו"; ברבוא והוא - אומר "ברכו";

כענין שהוא מברך, כך עונין אחריו...

רבי יוסי הגלילי אומר, לפי רב הקהל הן מברכין, שנאמר "במקהלות ברכו

אלקים, ה' ממקור ישראל";

אמר רבי עקיבא, מה מצינו בבית הכנסת, אחד מרובין ואחד מועטין - אומר

"ברכו את ה'". ר' ישמעאל אומר, "ברכו את ה' המברך".

כך נוסח המשנה ברוב כתבי היד, לרבות נוסח המשנה שלפנינו בירושלמי בריכוז המשניות שבראש הפרק. באחד משרידי כתבי היד שנמצאו בגניזה הקהירית חסרה השורה שהדפסנוה באותיות זעירות.

אכן, שורה זאת נראית לכאורה "לא נדבקת" לעניין המשנה, שהרי על פניו נראה שחלקה הראשון של המשנה משקף את עמדתו של ר' יוסי הגלילי הסבור שנוסח הזימון משתנה לפי גודל החבורה המשתתפת בסעודה, ואם כן כיצד אפשר מצד אחד לומר 'אחד עשרה ואחד עשרה רבוא', ומיד לאחר מכן לומר דברים אחרים? וכבר שאלו על עניין זה בבבלי:

הא גופא קשיא, אמרת "אחד עשרה ואחד עשרה רבוא", אלמא כי הדדי נינהו, והדר קתני "במאה אומר...", "באלף אומר...", "ברבוא אומר..."!? אמר רב יוסף, לא קשיא, הא (= הפסקה המפרטת את שינוי נוסח הזימון במאה, באלף וברבוא) - רבי יוסי הגלילי, הא (= השורה "אחד עשרה ואחד עשרה ריבוא") - רבי עקיבא.¹³

למרות דברים אלה אנו מוסיפים ותמהים: כיצד ייתכן שבמהלך רצוף של דברים, אומר עורך המשנה דבר והיפוכו מבלי לומר בפירוש שהוא מביא לידי ביטוי שתי דעות שונות?

והנה בסוגיית הירושלמי (פ"ז ה"ג; יא ע"ג) מובא כאן:

במאה אומר כ', אמר רבי יוחנן זו דברי רבי יוסי הגלילי, אבל דברי חכמים אחד עשר ואחד עשר ריבוא.

ואנו שואלים: מה בא ר' יוחנן לחדש? הרי נאמר במפורש במשנה 'אחד עשרה ואחד עשרה ריבוא'?

לנוכח זאת מסתבר לומר שנוסח המשנה של אמוראי ארץ ישראל לא כלל משפט זה¹⁴, ור' יוחנן הוא המבקש להדגיש שלדעת חכמים (= ר' עקיבא), הנוסח הנאמר בזימון בעשרה נאמר גם בהרכב גדול יותר של קרואים בסעודה. העובדה שבנוסח המשניות שבראשית הפרק כלול משפט זה, מוסברת כדברינו לעיל, שנוסח משניות אלה משקף לעתים את הנוסח העולה מן התלמוד הבבלי, ומסוגיית הבבלי כפי שהביאנוה לעיל מוכח שהמשפט כלול במשנתנו¹⁵.

14. עפ"י זה משקף הנוסח שבשריד כתב היד שנמצא בגניזה הקהירית הני"ל, את הנוסח המקורי של המשנה של אמוראי ארץ ישראל.

15. לא מן הנמנע, כי הסברו של ר' יוחנן כפי שהוא מובא בירושלמי צורף ע"י ה"תנאים" שהעבירו את המשנה לבבל, למשנה עצמה, אעפ"י שהכללתה במשנה יוצרת בה סתירה פנימית.